

Replik til kommentarerne

Boje Katzenelson

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.

1. Handlingens logik og empiri

Preben Bertelsen spørger til hvilken forankring i empiri eller i det mindste realisme (realitet?), min tese om handlingens og frihedens eksistens hviler på?

Han mener selv at den eneste forankring tilsyneladende er en *reductio ad absurdum*. Han citerer mig for den antagelse, at det ikke kun er psykologisk uholdbart at benægte handlingens og frihedens eksistens, men også socialt og moralsk umuligt. Hertil bemærker han imidlertid, at den opfattelse jo ikke hidtil har lukket munden på determinister af forskellig observans.

Det er korrekt. Jeg siger et sted i artiklen, at determinismen er et logisk uangribeligt standpunkt. Derfor kan en indvending mod determinismen også kun være logisk og dermed derved om man vil en *reductio ad absurdum*.

Argumentet lyder i korthed sådan: Handlingsbegrebet, friheden, ansvaret m.m er i en vid udstrækning eller i mange sammenhænge uomgængelige (nødvendige) for forståelsen af begivenheder. Det gælder såvel i videnskabelige diskurser om den menneskelige psyke og dennes sociale relationer som i dagligdagens (folkepsykologiens) udleven af og samtalen herom. Hvis ikke mennesker, og herunder determinister, hvert sekund tavst forudsatte at medmennesket er en person kapabel at udføre handlinger, ville menneskeligt samkvem som vi kender det ikke eksistere (jf. evt. Katzenelson 1994a: 74-76, 104-121).

Det er selvfølgelig en logisk argumentation om menneskelivets empirisk faktuelle forudsætningsgrundlag. Denne handlingens, frihedens og ansvars logik er ligeså uangribelig som determinismen og dermed også en slags *reductio ad absurdum* (deterministen kan ikke udsige deterministiske sætninger uden at forudsætte evnen til ikke at gøre det eller at gøre noget andet osv.). Men følgende kan vel siges udover logik.

Et filosofisk eller videnskabelig deterministisk standpunkt hviler altid, mener jeg, på en reduktionistisk virkelighedsopfattelse, der henfører det komplekse til det stadigt mere enkle og ultimativt til de mindste elementer (atomare bevægelser etc.). Hvis ovenstående argument skulle udfoldes mere, måtte det derfor indebære en afvisning af reduktionistiske forklaringer på menneskelivet hvilende på emergensprincippet. Den empiriske forudsætning for, at deterministiske standpunkter er logisk uangribelige, er nemlig netop at de bortser fra dele af virkelighedens lovmæssigheder, hvis man tør kalde sådan bortseen for et empirisk forhold.

Det bliver dog for omfattende her, men i korthed: Grundfejlen ved det reduktionistiske paradigme består i den antagelse, at muligheden for ovenfra og ned at reducere alting

til elementer og enkle fundamentale lovmæssigheder, og den mulighed findes logisk, også rummer den omvendte mulighed for ud fra disse elementer og disse love at kunne rekonstruere alle fænomener i kosmos nedfra og op.

Det lader sig imidlertid ikke gøre. På grund af emergensprincippet for virkelighedens ontologiske indretning i niveauer af stigende kompleksitet kan man ud fra kendskab til de fundamentale elementer og disses lovmæssigheder ikke regne ud, hvordan virkeligheden på overliggende niveauer af kompleksitet er indrettet, uanset at disse overliggende niveauer også rummer de lavere niveauers elementer og lovmæssigheder. Man kan ikke beskrive hele virkeligheden ud fra eet af niveauerne, og man kan ikke konstruere sig frem til højere niveauer fra lavere. Indsigt i atomernes egenskaber og lovene for deres bevægelser indebærer eksempelvis ikke muligheden for at regne ud, hvorfor (end ikke hvordan) jeg tager min hat på. Den uhyre komplekse ansamling af atomer og atomare bevægelser, som udgør denne begivenhed, rummer egenskaber og lovmæssigheder som slet og ret ikke findes på lavere niveauer af egenskaber og bevægelser, uanset at begivenheden også rummer disse lavere niveauers elementer og lovmæssigheder.

Man kan derfor kun afvise handlingens og handlingsegenskaberens eksistens i menneskelivet ved, ja ved at se bort fra dem. Når man derfor søger at beskrive og forklare det hele menneskeliv deterministisk, forudsætter man tavst det man ser bort fra, thi ellers er det ikke hele menneskelivet man beskriver og forklarer.

Det fremgår af ovenstående at jeg er enig med **Nini Prætorius** i, at handlings- og personbegrebet er tæt sammenvævede derved at de kun kan defineres ved henvisning til hinanden (se fx artiklens afsnit om ansvar og person samt evt. Katzenelson 1982).

Jeg kan videre tilslutte mig den antagelse hos Prætorius at både handling og person kan aspirere til at være psykologisk-filosofiske grundbegreber i den forstand Prætorius forstår sådanne, nemlig som anført begreber der er nødvendige og dermed i en vis udstrækning også logisk forudsatte i videnskabelige og i dagligdags forståelser af og diskurser om menneskelivet.

Dog er jeg formentlig ikke enig i så vid udstrækning som Prætorius. Det skyldes dels at der er adfærd inden i handling (eller i ovennævnte sprogbrug lavere niveauer inden i højere), hvorfor kategorierne grunde (til handlinger) og årsager (til adfærd) ikke er så adskilte og uafhængige af hinanden, som det nogle steder måske kunne fremgå af min artikel, hvilket jeg straks vender tilbage til.

Men ellers er synspunkterne hos Prætorius og mig kongruente.

Jeg definerer en handling på den måde, at jeg ved hvad en praktik går ud på eller hvorfor jeg udfører den. Derfor har en handling ikke kun et mål, men også et formål, en hensigt en intention, og intentionen kan jeg på anfordring redegøre for eller begrunde efter handlingens udførelse og undertiden også før eller under dens udførelse. Intentionale praktikker har altid et mål (modsat kausale), men kun praktikker med formål er tillige intentionelle og dermed handlinger.

Erik Schultz mener ikke som jeg at denne handlingskategori er en eksklusiv menneskelig foreteelse, men at den også kan optræde hos dyr. En kat udfører fx den praktik at gå fra haven ind i huset og lægge sig til at sove i en sofa. Katten kan selvfølgelig ikke sprogligt begrunde denne praktik (og derfor ikke lære sig selv at kende på samme måde som et menneske kan), men ifølge Schultz kan man godt sige at praktikken er en "akt" i den forstand, at katten "kom i tanke om at den hellere vil ind i sofaen", og denne sindsrørelse er vel i dens magt ligeså fuldt som den kan være det hos et menneske?

Det tror jeg ikke. Et menneske kan (1) have det intentionale mål at få sig en lur og (2) sætte sig det intentionelle formål at udføre de dertil nødvendige praktikker. Som ethvert selvinitierende og selvorganiserende biologisk væsen kan en kat også det første, men ifølge min opfattelse ikke det andet.

Katten kan selvfølgelig udføre de for målets opnåelse nødvendige praktikker. Disse praktikker er i kattens magt, fordi katte er skabt på kattevis. De relevante praktikker og også i menneskets magt, fordi mennesker er skabt på menneskevis, men praktikkerne er desforuden i menneskets magt derved at mennesket kan sætte sig for eller undlade at sætte sig for at udføre dem, dvs. handle. Katten kan kun udføre dem eller udføre nogle andre praktikker, dvs. adfærde.

Derimod er det af søvnigheden affødte mål at sove ligeså lidt i menneskets magt som i kattens.

Sådan tror jeg det forholder sig, men det kan der selvsagt aldrig føres bevis for. Måske bunder vor uenighed i følgende: Schultz tilskriver pattedyr tænkning og indsigt og dermed også handlinger. Jeg tilskriver også pattedyr tænkning og indsigt, blot ikke begrundet intentionel hvorfor-viden om praktikker.

Dertil kan Schultz indvende, at så er min definition af kategorien handling som eksklusiv menneskelig rent logisk i en simplere forstand end ovenfor diskuteret. Den er nemlig da selvindlysende logisk derved, at dyr (og spædbørn) ikke kan tale og derfor ej heller begrunde.

Definitionen er på denne vis ganske rigtig logisk selvindlysende, men det selvindlysende kan jo godt være interessant. Ikke sjældent endda mere interessant end det udviklede (hvilket Schultz utvivlsomt vil være enig i). Imidlertid formoder jeg at definitionen også er empirisk. Jeg formoder at kapaciteten intention forudsætter kapaciteten sprog, hvilket kapaciteten intentionalitet ikke gør. Men det forbliver som nævnt evigt en formodning.

I kategorien sprog indbefatter jeg den gryende sprogkapacitet hos menneskebarnet, idet kategorien intention formentlig udvikles gradvist hos barnet i takt med objektkonstansen hen gennem det andet halvår, jf. Katzenelson 1994b).

Jens Kvorning mener ikke, at den taktile sans i højere grad end de andre sanser rummer en særlig grad af sikker viden som grundlag for praktikkens primat over kontemplationen. Descartes' dæmon kan vel ligeså nemt snyde den taktile sans som fx den visuelle.

Sikker viden er aldrig lig med sand viden, heller ikke hvad taktil sansning angår. Men der er trods alt en pointe i at den delirerende alkoholiker vitterlig ikke kan røre ved de lyserøde elefanter og drømmeren ikke kan favne en starlet. Nu som før nytter det ikke at bringe sære og skøre erkendelser på banen som bevis for erkendelsens cartesianske tvivlrådighed. Det sænker erkendelsen ned i en logisk sump som fx solipsisme, der ganske vist er et ligeså logisk uangribeligt standpunkt som determinisme, men samtidig er åben for de samme logiske indvendinger som denne, jf. bemærkningerne herom ovenfor samt hos Prætorius.

Så spark stenen, mærk verden m.v. Organismens og yderverdenens kontante forening i gensidig mod-stand er psykens fundament. Den forening var der endda før psykens indtræden på evolutionens scene. Psyken er den usanselige entitet der i evolutionens løb skyder sig ind imellem disse to sanselige entiteter og begynder at formidle mod-standen mellem dem. Det er en af hovedtankerne i (Katzenelson 1989), hvor pointen er argumenteret igennem snarere end i artiklen.

2. Adfærd i handling og handling i adfærd

Benny Karpatschof efterlyser en tredje kategori udover handling og adfærd, som han foreslår at kalde "den spontane handling". Den består med Hegelsk terminologi i det ophævede gamle, hvilket vil sige det nye der fremkommer ud fra det uophævede oprindelige gamle i mødet med det nye.

Karpatschof illustrerer kategorien med den digteriske skaben. Den består i en dialektik mellem indfald, der kommer flyvende (altså adfærd hos mig), og en vis intentionel mål- og formålsbevidst styring af den mentale proces (altså handling hos mig). Styringen skal være formålsbevidst hos mig for at kvalificere til handling, det er ikke nok at den er målbevidst.

Csikszentmihalyi har indført betegnelsen "flow" for denne tilstand, hvor modsætningen mellem intention (handling) og passiv hengivelse til begivenheder uden for ens kontrol (adfærd) opleves som ophævet. Det kunstneriske stof får derigennem sit eget liv, uden at kunstnerens intention er sat ud af spillet. Karpatschof illustrerer også med kategorien "suveræne handlinger" (efter Løgstrup), dvs. praktikker der både er intentionelle, målbevidste og voluntære (handling), men samtidig rene emotionelle ytringer (adfærd).

Denne relation mellem handling og adfærd mener Karpatschof vil være selvmodsigende hos mig og dermed den udelukkede tredje kategori, der i foreningen af voluntær intention og emotiv spontanitet gør os til hele menneskelige subjekter.

Sådan kan det godt se ud i min tekst. Men Karpatschof citerer mig imidlertid korrekt for den antagelse, at der kan

være glidende overgange mellem handling og adfærd. Det kan der hos mig ikke blot være, det er der uomgængeligt, fordi der altid er adfærd inden i kategorien handling og ofte handling inden i kategorien adfærd. Det er aldrig et enten-eller mellem de to kategorier, men altid et både-og. I enhver konkret praktik i en given konkret relation vil der blot være enten mere handling end adfærd eller mere adfærd end handling.

Det nævner jeg i artiklen, men det er så centralt et træk i forholdet mellem handling og adfærd, at jeg måske burde have markeret det med et selvstændigt afsnit. De to kategorier handling og adfærd er ikke bare i glidende overgange mellem hinanden, men er altid allerede ubrydeligt forenede og rummer derfor Karpatschofs tredje kategori. I hvert fald implicit, men rigtignok ikke ekspliciteret. Således forstået tilhører mange og måske de fleste praktikker denne tredje kategori, hvoraf kunstnerisk skaben blot er en variant.

Preben Bertelsen kommenterer også den pointe, at der er indlejret adfærd i handling og handling i adfærd og spørger til hvad "indlejret" egentlig betyder.

Bertelsen er enig i at der er indlejret adfærd i handling og formulerer det i virksomhedsteoretiske termer på den måde, at hver handling realiseres gennem en række funktionelle (altså adfærdsmæssige) operationer. Men hans interesse er handlingen i adfærden, hvilket i hans sprogbrug vil sige det forhold at operationerne er rettet mod og orienteret af handlingen (samt dennes betingelser i livsverdenen).

Bertelsen medgiver at vi ikke eller i hvert fald kun delvist er herrer over, at vore handlinger nødvendigvis realiseres via operationer. Han er videre enig i, at denne kendsgerning begrænser friheden derved at adfærdens egen funktionelle intentionelitet har en vis selvstændighed i individets samlede virksomhed og dermed i det intentionelle.

Bertelsen afviser derimod den konklusion af disse præmisser, at individet til en vis grad er intentionalt rettet mod isolerede/uorganiserede adfærdsmål, der ikke er i dets magt. Hans opfattelse er, at adfærden eller de funktionelle operationer i normalpsyken aldrig forekommer i egenreguleret eller egenfri form. Det kan de gøre i en disintegreret psyke, men i normalpsyken er den intentionale adfærd altid organiseret i tjeneste af handlingens overordnede intentionelle mål (og formål hos mig).

På grund af denne organisering ovenfra og ned i psykens isbjerg er det ikke rigtigt, mener han, at i samme omfang adfærdens kilder i underbevidste rørelser blander sig i de bevidste intentioner, drejer de handlingen over mod adfærd. Hos Bertelsen findes der altså tilsyneladende ikke organisering nedefra og op, kun desorganisering. Toppen af isbjerget er i kontrol over eller i det mindste organiserer hele det undervands massiv.

Denne antagelse er jeg ikke enig i. Som argument må jeg imidlertid nøjes med at henvise til de mangfoldige psykologer og filosoffer, der gennem tiderne har funderet over isbjerget med denne og hin teori og metafor, idet jeg ikke her kan gengive deres opfattelser både før og efter Freud.

Bertelsen illustrerer sin opfattelse med mit eget eksempel, spadsereturen. Det er en handling, der organiserer og dermed gennemgribende betydningssætter omverden og livsverden. Det bevirker at al den adfærd, der popper op, overordnet eller

oppefra og ned er udvalgt, rammebestemt og organiseret af netop den handling eller det projekt, jeg her intentionelt har anbragt mig eller udkastet mig i. Hos Bertelsen er sub-jetctet først af alt et pro-ject.

Det gælder selvfølgelig for noget af adfærden, fx en bestemt sansning på turen som ikke ville optræde, hvis det ikke netop var denne tur der blev spadseret som det aktuelle projekt. Men jeg mener ikke det gælder den meste adfærd, fx den bestemte forestilling som denne bestemte sansning udløser. Eller det gælder i hvert fald ikke nødvendigvis. Den samme forestilling kunne dukke op inden i den anden handling eller i en drøm, fordi den ligger mig på sinde, som vi siger, uden at min psyke af den grund er desintegreret. Den ligger mig på sinde, det er ikke mig der lægger mig den på sinde. Den ligger mig på sinde enten fordi jeg for tiden er optaget af visse sager desangående, eller fordi den hører til de mere varige "indre egenskaber" der omtales sidenhen.

Jeg er derimod enig i Bertelsens beskrivelse af handlingen som en fortløbende spiralformet proces mellem en (med Heckhausen) motivations- og volitionsfase, hvor intentionen hele tiden foretager udvælgelser og selvkorrektioner.

Grundlæggende består Bertelsens og min uoverensstemmelse vel i følgende to forhold: (1) For det første er der hos mig færre handlinger på færde i praktikkerne end hos Bertelsen. (2) For det andet er hos mig handlingens intentionelle udvælgelser og selvkorrektioner mindre herre i eget hus end hos Bertelsen.

3. Grund og årsag

Fordi der er adfærd inden i handling (og lavere niveauer inden i højere), er distinktionen mellem grund og årsag ikke så skarp som det måske kunne fremgå af artiklen.

Følgende en angelsaksisk tradition skelner jeg mellem grunde (til handling) og årsager (til adfærd), medens grunde for **Jens Kvorning** udgør en bestemt slags årsager.

Kvorning anfører, at siden Newton har den effektive årsag, "causa efficiens", ikke været eneherkende i naturvidenskaben. Udover den effektive årsags ydre på-virkning af et objekt med-virker også objektets indre egenskaber (om disse mere sidenhen) til årsagens virkning. Fx trækker tyngdekraften kun i entiteter med masse, men ikke i fx sansninger og forestillinger på spadsereture.

Det er rigtigt, og den opfattelse er ældre end Newton. Den går tilbage til Aristoteles, der foruden "causa efficiens" også opererede med en "causa materialis", hvorved han forstod de virkninger der afhænger af et givet stofs iboende potentialer. Det gør således en forskel på virkningen, om den forårsagende kraft overføres fra en billardkø til en billardkugle af træ eller til en gummibold.

Aristoteles havde i øvrigt en tredje årsag, "causa formalis", der henviste til stoffets form og formningsprincipper og dermed til de potentialer, som faktisk er blevet aktualiserede til en given struktur. Det gør således en forskel på virkningen om den forårsagende kraft overføres til en rund eller en eliptisk billardkugle.

Det er en forenkling at slå disse tre årsager sammen til een, den effektive. Det var for kortheds skyld, men det er klart at de to andre er betydningsfulde og mere herom senere.

Alle disse tre årsager er kausale, ikke om teleologiske. Men med henvisning til flere filosoffer problematiserer Kvorning distinktionen mellem kausale (virkende) og teleologiske (virksomme) årsager, også i det uorganiske stof.

Det er jeg enig i, der er utvivlsomt altid kausale årsager inden i teleologiske og i hvert fald undertiden teleologiske inden i kausale (for nu at fastholde min sprogbrug). Jeg er ganske vist sikker på at distinktionen mellem kausale og teleologiske årsager er rigtig og vigtig, men også sikker på at de to årsagstyper er indlejrede i hinanden. Der er indlejret lavere nivåer i højere (organiserende nedefra og op med Bertelsens sprogbrug) og stundom højere i lavere (organiserende nedefra og op). I enhver konkret situation er der blot tale om mere eller mindre dominans af den ene eller af den anden.

Ligedan forholder det sig med kategorierne grund og årsag (idet sidstnævnte altså rummer både kausale og teleologiske årsager). De er også indlejrede i hinanden. Eller i hvert fald er der indlejret årsager i grunde, fordi der er indlejret adfærd i handling.

Jeg mener ikke (som Kvorning måske gør) at det sidste: årsager i grunde, nødvendigvis er en hverken logisk eller empirisk følge af det første: kausale årsager i teleologiske. Jeg mener bare at det forholder sig sådan som følge af den altid tilstedeværende adfærds årsagsvæsen snarere end begrundelsesvæsen.

Grunde og årsager glider m.a.o. over i hinanden. Ikke des mindre mener jeg at distinktionen må opretholdes (ligsom distinktionen mellem kausale og teleologiske årsager). Hvis det skal kunne lade sig gøre, må der imidlertid ifølge Kvorning kunne argumenteres for at grunde i almindelighed har egenskaber, som årsager i almindelighed mangler.

Det kan der argumenteres for, og argumentet er jo artiklens hovedpointe: Grunde har altid og ikke bare i almindelighed erkendte eller erkendbare intentioner, hvilket årsager aldrig har. Årsager har højst intentionaliteter (hvor inden i der findes kausale virkninger). Men der er også her tale om glidende dominansforhold fra den ene situation til den næste snarere end adskillelser (og dermed glidende grader af bevidsthed eller bevidstgørelsesmulighed).

Endelig bemærker Kvorning med Searle, at handlingsintentioner faktisk opleves af os som indre årsager og endda som den prototypiske årsagsrelation. Det er denne indre prototypiske oplevelse af årsagsrelationer, som fysikken (og biologien) har overtaget og anvendt på den ydre verdens årsagsrelationer mellem objekter.

Rigtigt, og det har jeg skitseret i artiklens afsnit om besjæling: Vi oplever den fysiske og biologiske verden som handlende snarere end årsagende. Men det er jo en fænomenologisk antropomorfi som ikke behøver være objektiv sand. Det er den givetvis ikke.

4. Frihed og rationalitet

Jens Mammen kommenterer artiklens frihedsbegreb og udvikler derfra nogle tanker om menneskets rationalitet.

Hvad friheden angår anfægter Mammen den bemærkning i artiklen, at frihed blot drejer sig om hvorvidt en praktik kunne have været anderledes, end den var. Kunne den, var den en handling, og kunne den ikke var den adfærd, siger jeg.

Mammen anfører her op imod at bl.a. kvantemekanikken tvinger os til den antagelse, at alting kunne være gået anderledes end det gjorde, hvorfor kategorien "mulighed" er til stede hvor som helst i universet og ikke kun i menneskelivet. Derfor kan denne kategori ikke anvendes som kriterium for frihed og valg, omend den nok er en nødvendig forudsætning herfor.

Selvom jeg ikke har særlig forstand på kvantemekanikken eller andre af den nye fysiks teorier om alting, godtager jeg gerne indvendingen. Min pointe skulle ikke have været formuleret således: "Det drejer sig blot om, hvorvidt en praktik kunne have været anderledes ...", men sådan "Det drejer sig blot om, hvorvidt en intenderet praktik kunne have været anderledes ...".

Det vil Mammen dog næppe være tilfreds med, fordi han vil lokalisere friheden anderledes. Han anfører, at jeg et sted i artiklen karakteriserer adfærd som værende uden mål og formål. Der fejler jeg, adfærd har mål men ikke formål eller intention, det har kun handling, hvilket skulle fremstå klart hen mod artiklens slutning. Handlingen er intentionel og har dermed formål, uanset om intentionen erkendes eller ej, men intentionen skal være erkendbar hvis praktikken skal kvalificere til kategorien handling. Så er praktikken til gengæld en handling, også selvom den kunne ligne adfærd. Fx kan automatiserede vaner være adfærd, men de kan tillige være handlinger (som også Prætorius bemærker) eller som ovenfor nævnt mere eller mindre af det ene eller det andet.

Praktikkens mål er erkendbar, hvad enten praktikken er handling eller adfærd. Men kun handlingen har erkendbar formål eller intention, og den faktuelle erkendelse af handlingens intentionen er identisk med at angive grunde til den, skriver jeg. Det kalder Mammen for målrationalitet og dermed rationalitet slet og ret i modsætning til det intentionales blot målrettethed.

(Rationalitet slet og ret bør nok foretrækkes for begrebet målrationalitet, fordi sidstnævnte begreb siden Weber har haft hævd på en bestemt og her irrelevant betydning).

Rationaliteten er frihedens sted hos Mammen (eller "det centrale" særtræk hos mennesket i hans formulering), snarere end bare det forhold at handlingen modsat adfærden har et formål og at formålet kunne have været et andet.

Jeg kan nok ikke vurdere denne argumentation, fordi pladsen ikke tillader Mammen nærmere at redegøre for sit rationalitetsbegreb. Jeg må dog gå ud fra at hans rationalitetsbegreb er bredere end mit handlingsbegreb, bl.a. fordi det ikke behøver være knyttet til sproglig begrundelse, sådan som mit handlingsbegreb er (jf. min replik ovenfor til Schultz). Mit eget rationalitetsbegreb er sandsynligvis endnu bredere, thi det består blot i at mennesker forstår det samme ved det samme (Katznelson 1994a: 125).

Måske er Mammens rationalitetsbegreb et eksempel på en af de underopdelinger eller tværopdelinger, som den blot

todelte dimension handling-adfærd efter hans (og min) mening utvivlsomt kan nuanceres ved.

Foreløbig er jeg dog ikke som Mammen utilpas ved at definere rationalitet "essentialistisk og næsten cirkulært" med "begrundelse" og ser ikke dette som et tilbagefald til dualisme. Essentialisme indebærer ikke nødvendigvis dualisme, jf. nedenfor om "relationernes forankring", og cirkulære definitioner er efter min opfattelse ofte uundgåelige i videnskaben og filosofien.

Mammen ønsker imidlertid at definere rationaliteten som et selvstændigt forhold, dvs. som uafhængig af sproglig begrundelse (eller rettere sproglig begrundelsesmulighed hos mig). Han foreslår at forankre rationaliteten i de særlige træk ved objekterne, som den rationelle praksis er rettet mod, nemlig objekternes indlejring i tekniske, sociale, samfundsmæssige og historiske sammenhænge. Rationalitet er da en praktisk genspejling af "særligt menneskelige sammenhænge i den verden, vi står over for".

Det har jeg ikke noget imod bortset fra to ting. For det første er dette altså rationalitet i Mammens version, men det er ikke uden videre handling hos mig fordi sådanne genspejlinger sagtens kan være adfærd. For det andet er Mammens opfattelse af de særligt menneskelige sammenhænge i verden, vi står over for, for snævert til mig. Disse sammenhænge er nemlig hos Mammen udelukkende kulturelle (tekniske, sociale, samfundsmæssige og historiske), medens de hos mig er nok så meget og nok så væsentligt naturlige.

Jeg er i øvrigt enig med Mammen i at trods artiklens indledende bemærkninger om, at handlingsbegrebet er i fokus, drejer artiklen sig reelt ligeså meget om adfærdsbegrebet.

5. Handling og for-handling

Jens Mammen anfører at for-handlinger dog nogle gange rummer bevidst overvejende og planlæggende afsøgning af en forestillet mulighedshorizont afsluttet med en ligeså bevidst fri viljesbeslutning.

Naturligvis er det rigtigt. Fx: "Hvad skal vi lave?". "Skulle vi gå i biografen?". "O.k., vi går i biografen". Hvorpå vi går i biografen. Nogle gange er den slags forløb endda skelsættende i livshistorien (som Kierkegaard og eksistentialismen fremhæver).

Når jeg i artiklen kommer nær på at udelukke sådanne forløb, kan det skyldes en for ivrig bestræbelse efter at overskride Descartes, resulterende i at jeg stundom falder bag om ham. Deri har Mammen sikkert ret.

I samme sammenhæng bemærker **Jens Kvorning** vigtigheden af at fastholde, at også hvor handlingen som i de fleste tilfælde ikke eller kun i ringe grad er forudgået af for-handling, beholder handlingen en "underside" bestående i oplevelsen af, at det er mig der handler. Enig, det kaldes "jeghed" i (Katzenelson 1995).

6. Subjektiviteten, selvet og de indre betingelser

Simo Køppe efterlyser i artiklen inddragelse af noget, der besidder et aktivt og dynamisk egetliv i fortiden og i kroppen hinsides eller bagved den bevidste handling og adfærd.

Køppe savner m.a.o. omtale af nogle flere psykiske forudsætninger for handling og adfærd før eller neden under den erkendelsesfikserede subjekt-objekt adskillelse, som jeg argumenterer imod. Det drejer sig om en betydningsskaben før bevidstheden. Denne kan fx med fænomenologien forstås som livsverdens betydningsstruktur eller den præ-refleksive "fungerende" intentionalitet inden i den aktuelle kognitive intentionalitet hos Husserl. Eller den kan forstås som den fænomenale krops betydningsskaben på grænsen mellem subjekt og objekt sikrende den egentlige subjektivitet hos Merleau-Ponty. Eller som den kulturspecifikke for-forståelse af verden hos Heidegger. Det kunne også være en psykoanalytisk model af sjælelivet.

Hvis ikke vi inddrager denne betydningsskaben før bevidstheden, fortidigt for bevidstheden og i et indre psykisk rum bag psykens relationalitet, bliver både handlingen og adfærden som fremstillet af mig til blot automatiseret sjæleliv set fra den bevidste eftertankes og dermed cartesianiske subjekt-objekt optik, som skulle overskrides. Subjektets fortid og livshistorie bliver identisk med en blot registrerende hukommelse i handlings- eller adfærdsojeblikket. Subjektet forsvinder eller bliver i det mindste noget blodløs.

Jeg replicerer til Køppe nedenfor.

Også **Jan Tønnes Hansens** kommentar drejer sig om træk ved subjektet, som ikke optræder i artiklen. Hos Hansen er det den eksistentielle kvalitet i et menneskes livsførelse, der oplever en dybere mening med sit liv gennem integreringen af fire intentionale grundformer (en selvhenførende, en andenhenførende, en fællesskabshenførende og en kompetencerettet).

Denne integrering i livsførelsen er selvet opgave. Selvet opfattes som den fortløbende strukturering af den korrespondens mellem psyken og virkeligheden, som selvet til stadighed skaber og skabes af. Selvet forstås således ikke som indre dynamisk rum og fortid påvirkende den aktuelle handling og adfærd, men måske også sådan? I hvert fald siger praktik, handling og adfærd ifølge Hansen i sig selv ikke noget om konstellationen af et menneskes psykodynamiske univers.

At kunne begrunde sine handlinger er definatorisk for det menneskelige, men ligeså definatorisk for det menneskelige er hos Hansen evnen til at opleve og skabe mening med handlingerne (og vel også adfærden) på et emotionelt plan eller mere bredt sagt at opleve mening i nuet i en større livshistorisk sammenhæng som sit eget subjektive psykodynamiske og emotionelle center for initiativer. Hvilket altså måske kan kaldes selvet forstået som indre dynamisk rum og fortid? I hvert fald udgør selvet i en eller anden udstrækning en forlods indrestyring af relationerne.

Jeg replicerer til Hansen nedenfor.

Jens Kvorning har den samme type indvendinger. Han mener, at det psykiske ikke kun er en relation og måske ikke engang primært en relation. I hvert fald er det intentionale og

det intentionelle ved psyken ikke tilstrækkeligt til at etablere dens relationalitet.

Det skyldes ifølge Kvorning for det første, at det intentionale og det intentionelle ikke kun udgør en ydre relation, men tillige rummer eller i hvert fald meget ofte rummer en inderside i form af oplevelser eller erfaringer (i sidstnævnte fald evt. underbevidste sådanne tilføjer jeg).

Det er jeg enig i. Både Brentano og Husserl skelnede mellem intentionalitetens "akt" og "indhold" (de har kun eet begreb "intentionalitet"), og indholdet bliver hos Husserl til "fungerende" intentionalitet, jf. Køppe ovenfor.

Denne skelnen er nødvendig, og dens fravær i artiklen fører ifølge Kvorning for det andet til det forkerte paradigme, han foreslår at kalde den relationistiske ontologi. Denne ontologis tese er, at ethvert fænomen er udtømmende bestemt ved et endeligt antal relationer til andre fænomener.

Jeg mener ikke at et fænomen nogensinde kan bestemmes udtømmende ved et endeligt antal relationer til andre fænomener, men ellers er jeg enig i Kvorning's anfægtelse. Den relationistiske ontologi overser at ethvert fænomen rummer "indre egenskaber" (fx den "indre horisont" hos Husserl), og at det er disse der sætter fænomenet i stand til at indgå relationer til andre fænomener. Både handling og adfærd realiseres kun ved og gennem disse indre egenskaber, siger Kvorning med Rubinstein.

Videre replik til Kvorning nedenfor.

7. Relationernes forankring

Jeg kunne være enig i efterlysningen af de større og mere varige mentale og mestendels førbevidste og underbevidste processer, komplekser og "indre egenskaber", der efterlyses af **Simo Køppe**, **Jan Tønnes Hansen** og **Jens Kvorning**.

Det kunne jeg hvis min artikel foregav at berøre alt menneskeligt sjæleliv. Så store præentioner har artiklen imidlertid langt fra. Dens ærinde er med Hansens ord at sætte en ramme som afsæt for arbejdet med forståelsen af forholdet mellem handling, adfærd og subjektivitet. Artiklen udforsker kun sjælelivet i dets momentane udfoldelse som handling og adfærd. Artiklens sigte er således meget smallere end det menneskelige sjæleliv i dets helhed, fortid og dybde.

Dette smallere sigte burde måske have været præciseret. Det kunne fx være sket ved at afsnit 3 med overskriften "Relationer" var blevet afsluttet med følgende passage om psykens indre rum eller subjektets dynamiske egetliv og ikke kun relationsliv:

"Ethvert subjekt virkeliggør altså sit væsen i og med og gennem vekselvirkningen med det, der er noget andet end det selv, dvs. med et objekt.

Relationaliteten betyder imidlertid ikke, at subjektet ikke har sit eget såvel fylogenetisk eller evolutionært som ontogenetisk eller livshistorisk tilblivne væsen med bestemte egne egenskaber. Det har subjektet på ethvert bestemt tidspunkt, mennesker som myreslugere, blomster, alger koraller og sten. Enhver entitet har sine egne egenskaber uafhængigt af alle andre entiteter.

Relationaliteten betyder blot, at egenskaberne kun realiseres eller træder i aktiv eksistens ved at indgå forbindelser eller forhold til andre egenskaber. Derfor kan man kun forstå entiteters egenskaber ved at undersøge deres vekselvirkninger med objekter, dvs. med noget andet end dem selv.

Denne bemærkning er vigtig, skønt den i nærværende artikel kun er parentetisk og derfor ikke udfoldes: Entiteter har egenskaber, substans, essens, væsen. Mange af ovennævnte psykologisk-filosofiske retninger (som er navngivne i artiklen på dette sted) er nemlig tilbøjelige til at mene, at entiteter eller i hvert fald menneskelige subjekter kun består af relationer. Eller at relationerne i det mindste er langt mere centrale end egenskaberne.

Det er forkert udfra en realistisk og materialistisk ontologi. Thi lige så lidt som der findes egenskaber uden relationer, findes der relationer uden egenskaber. Relationer er nødvendigvis relationer mellem entiteter, og på ethvert givet tidspunkt i historien består entiteter af bestemte egenskaber, fylogenetisk og ontogenetisk tilblivet substantiel essens. Relationerne er bestemmende træk ved substansen, men det er den altid allerede bestemte substans der bærer og regulerer relationerne. Relationerne reguleres ikke i et selv bærende svæv af interaktioner.

Stenen eksisterer kun i-forhold til en anden entitet, til klippe, jord, vand etc. Borttænker man denne relation, har man en sten der ikke eksisterer, og den slags kan nu engang ikke eksistere. Omvendt kan man heller ikke borttænke stenens substantielle egenskaber, for så har man relationer uden sten, og de har lige så lidt eksistens (Køppe 1990: 440).

Men det er altså kun relationerne der behandles i denne artikel".

Denne pointe ved relationaliteten og dermed afvisningen af en relationistiske ontologi med Kvorning's formulering har jeg behandlet i et arbejde om psykens ontologi (Katzenelson 1989). I en "tre-verdens" teori inspireret af Popper bestemmer jeg her psyken som en relation mellem et organisk legeme og dets naturlige og kulturelle omgivelser og betingelser. Jeg fremhæver imidlertid, at psyken ikke derfor udgør et blot og bart mellemværende mellem disse tre verdener, men at den er forankret, ja inkarneret, i det organiske legemes kød og blod og dermed underlagt ikke kun "causa efficiens", men også "materialis" og "formalis". Det er et af nævnte arbejdes vigtige budskaber.

Så vigtigt er dette budskab, at ovenstående manglende passage i artiklen måske skulle have haft sit eget afsnit med fx overskriften "Ekskurs om relationernes forankring" eller "substantialitet" for nu at sige det ligeud.

8. Det væsentlige og det væsentligste

Til slut i sin kommentar citerer **Simo Køppe** mig for, at det intentionelle er det der adskiller mennesket fra resten af kosmos, og det er ingen ubetydelighed. Han tilslutter sig at det

intentionelle ingen ubetydelighed er, men spørger derpå om det nu også er det der adskiller os fra resten af kosmos?

Det er det selvfølgelig efter min formening. Men jeg vælger at forstå spørgsmålet derhen, om det intentionelle også er det væsentlige eller væsentligste i forskellen mellem os og resten af kosmos? Er det væsentlige ikke snarere den "subjektets subjektivitet", som Køppe efterlyser i artiklen?

Det er vel den samme slags spørgsmål **Jan Tønnes Hansen** og **Jens Kvorning** stiller.

Jeg fastholder at det intentionelle er en væsentlig forskel mellem os og resten af kosmos, bl.a. fordi det har med frihed, ansvar, moral og deslige at gøre og derigennem med det specifikt menneskelige sociale samkvem, som det fremgår af artiklen. Men det intentionelle er langt fra det eneste væsentlige, der adskiller os fra resten af kosmos. Meget andet væsentligt er karakteren af de relationernes forankring eller substantialitet, der ikke behandles i artiklen, bestående af prærefleksiv betydningsskaben før bevidstheden (kaldet kontaktbevidsthed i Katzenelson 1995), konstitutionelle kognitive, emotionelle og motivationelle kapaciteter og dispositioner, selvet, identiteten, personligheden og allehånde andre "indre egenskaber".

Vigtigheden af alt dette er jeg enig med Køppe, Hansen og Kvorning i. Men alt væsentligt fortjener sin plads som brikker i det store puslespil om menneskets sjæleliv. Det er svært at rangordne det væsentlige og det væsentligste, skønt jeg selv ikke helt afholder mig fra det i artiklen.

9. Referencer

- Katzenelson, B. (1982): Refleksivitet og personhed, *Psyke & Logos*, 225-238.
- Katzenelson, B. (1989): *Psykens verden, i verden*. Aarhus.
- Katzenelson, B. (1994a): *Homo socius: Grundlaget for menneskelig samkvem*. København.
- Katzenelson, B. (1994b) Mennesketilblivelsens koreografi og kundskabens grundlag. I: A. Neumann (Ed.) *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder*. pp. 59-105. København.
- Katzenelson, B. (1995) Bevidstheden: En oversigt. *Psyke & Logos*, 267-314.
- Køppe, S. (1990): *Virkelighedens niveauer: De nye videnskaber og deres historie*. København.